ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ ॥

60

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ.)
ਲੁਧਿਆਣਾ

੧ੳ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ ॥

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਧਾਂ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਮਹੱਲ ਕਿਸ ਸਹਾਰੇ ਖੜਾ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਦੋ ਥੰਮਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ। ਇਕ "ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ" ਤੇ ਦੂਜੀ "ਬਾਣੀ"† । ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਰਿਦਾ' ਕਿਹਾ। ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਆਖ ਕੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਧੁਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ।

ਇਕ ਸਿੱਖ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਰਲ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਪੰਜ ਰਲ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।* ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੱਕ 'ਸੰਗਤ' ਤੇ 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਰ ਵਧਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੇਲੇ 'ਬਾਣੀ' ਤੇ 'ਸੰਗਤ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੂਲ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਬਾਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਾਏ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (ਦੂਜੇ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੀ ਹੁਣ "ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨੀਓ ਗਰੰਥ" ਆਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਕਸਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਸਰੀਰ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸੀ ਤੇ

---

† "ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਈ ॥"

* ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੋਇ ਸਾਧ ਸੰਗ, ਪੰਜੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ।

ਆਤਮਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਪੰਥ' ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਆਗੂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਡੀਗਨ ਡੋਲੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਉਪਰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ 'ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੁੜਦੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ 'ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ। ਇਕੱਠੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਮਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਤੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ 'ਗੁਰ ਮਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰ ਦੇ ਭਾਵ ਗੁਰੂ, ਤੇ ਮਤੇ ਦਾ ਅਰਥ ਸਲਾਹ, ਰਾਇ ਜਾਂ ਨਸੀਅਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਹੋਏ ਮਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਆਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ 'ਗੁਰ-ਮਤਾ' ਉਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਚੁਨਣ ਦੀ ਵਿਧੀ :

ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਦਾਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੇ ਸਭ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੈਕਾਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਪਿਆਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ 'ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆਰਾ' ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪਿਆਰੇ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਰਲ ਕੇ ਤੀਜਾ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਚੁਣਦੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਰਲ ਕੇ ਚੌਥਾ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਚਾਰ ਰਲ ਕੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਪੰਜ ਉਠ ਕੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਉਤ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਬੱਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਤਾ ਜਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਓਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਮਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੜਿਚਨ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ' ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਨਿਬੇੜ ਦਿੰਦੇ। ਮਤੇ ਜੋ ਪਾਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਲੇ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀ ਪਾਲਿਸੀ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪੱਟੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਦੀਨ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਸਲੂਕ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ, ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਠੀਕ ਮੌਕਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ,

ਆਦਿ ।" ਫੈਸਲੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

1733 ਈ: ਤਕ ਇਹ ਹੀ ਢੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹਿਆ । ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਜਥੇ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜੁੜਨ ਵੇਲੇ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਨਵਾਬੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਦੋ ਵੱਡੇ ਜਥੇ ਬਣ ਗਏ । ਇਕ 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਤੇ ਦੂਜਾ 'ਬੁੱਢਾ ਦਲ' ਬਣ ਗਿਆ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਟਿਕ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਇਲਾਕਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ । ਜਥੇਦਾਰ ਜ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਸਾਰੇ ਜਥੇ-ਦਾਰ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ) ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਸਮਾਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਉਥੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਦੇ ਪੰਜ ਜਥੇ ਬਣ ਗਏ । ਪੰਜ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ । 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ 1748 ਤਕ ਗਿਣਤੀ 63 ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੀ । ਡਰ ਸੀ ਜੇ ਰੋਕ ਨਾ ਪਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧਦੀ ਵਧਦੀ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਟੱਪ ਜਾਏਗੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਇਕ ਮੁੱਠ ਤੇ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ । ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਤੇ 'ਬੁੱਢਾ ਦਲ' ਵੀ ਤੋੜ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹਰਮੰਦਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ 'ਅਕਾਲੀ' ਥਾਪੇ ਗਏ । ਸਮੁੱਚੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ । ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ । ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਰੀਟਾਇਰਡ ਹੋ ਗਏ । ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੇਠਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਜਥੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਤੇ ਹਰ ਜਥੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਾ ਛਿੜੇ । ਗਿਆਰਾਂ ਜਥੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :—

1. ਭੰਗੀ (ਭਾਈ ਭੂਮਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪੁਤਰ. ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ।

2. ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ (ਜੋ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਈ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ) ।

3. ਸ਼ਹੀਦ (ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ) ।

4. ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ (ਭਾਈ ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਪਿਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

★ "ਅਰਬਦ ਖਰਬਦ ਜੋ ਸਿੰਘ ਲਿਆਏ ਕਮਾਇ ।
ਨਿਜ ਢਿਗ ਨ ਰਾਖਦੀ ਦੇਤ ਖ਼ਜ਼ਾਨੈ ਪਾਏ ।"

ਰਾਮਰੌਣੀ ਨੂੰ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ)।

5. ਨਕਈ (ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਕੇ ਉਤੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਥਾ ਸਿੱਘ)।
6. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ)।
7. ਕਨ੍ਹਈਆ (ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਨ੍ਹਈਆ)
8. ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਜਾਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ (ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ)।
9. ਡਲੇਵਾਲੀਆ (ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ, ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ)।
10. ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ (ਪਿੰਡ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ, ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ)।
11. ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ (ਸਰਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ)।

ਇਹ ਜੱਥੇ ਹੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਮਿਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੱਥਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ—ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਜੱਥੇ ਹੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਸਲ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਹਰ ਜੱਥੇ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਲ (File) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਜੱਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਕਮਾਈਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਾ ਕੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਰਕਮ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਹੀ ਆਖਦਾ ਸੀ "ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਉਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਵੋ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਥਾ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਸਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਕੋਈ ਇਕ ਜੱਥੇ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦੂਸਰੇ ਜਥੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, "ਤੂੰ ਕਿਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਲਿਖਾ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਹੈਂ।" ਫਿਰ ਜਦ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕੁਝ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਮਿਸਲ ਇੰਚਾਰਜ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਸੀ, "ਮੇਰਾ ਮਾਲ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲਵੋ।" ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਜਥਾ ਸ਼ਬਦ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਰਾਂ ਜਥੇ ਮਿਸਲਾ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ—ਮਿਸਲਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਾਂਝੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵੇਲੇ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ, ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਜੋ ਮਾਲ ਰਾਖੀ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੇ ਇਕ ਥਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵੰਡ ਛਕਦੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਮਾਲ ਤੇ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਵੈਸਾਖੀ' ਤੇ 'ਦੀਵਾਲੀ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੈਠਦੇ ਸਗੋਂ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਟਿਕਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਮਿੱਥਦੇ। ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਚੁਣਦੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤੇ ਕਰਦੇ। 1748 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਇਕ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਰਮਤੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਸਾਂਝੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ, ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਵਰਤਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਧੜਕਣ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਰਾਇ ਆਪਣਾ ਵੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਖਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

ਦੂਜੇ, ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚ ਜਾਂ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰ ਵਾਂਗੂ ਗਰੇਡ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਾਂ ਹੀ ਅੱਜ ਵਾਂਗੂ ਕੋਈ ਤਰਤੀਬ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਂਗੂ ਸੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਇਕੋ ਜਹਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ (First among equals) ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਈ ਆਖ਼ਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਜਥੇਦਾਰ ਤਕ ਪੁਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਵਲੀ ਉਲਾ ਸਦੀਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ। ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਵੀ, ਹਾਕਮ ਵੀ ਤੇ ਮਾਤਹਿਤ ਵੀ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਭਗਤ ਫ਼ਕੀਰ ਤੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ।"

ਤੀਜੇ, ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਹੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਿਸਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੇਜਦਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਥੇਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਥੇਦਾਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਵੇ। ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਮਿਸਲ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ—ਸੰਨ 1767 ਤਕ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਧਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਾਂਝਾ ਅਬਦਾਲੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਸਭ ਮਿਸਲਾਂ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਟਿਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। 'ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਹਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰ-ਸੰਕੋਚ ਮੰਨਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। 1767 ਉਪਰੰਤ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹਟ ਗਿਆ। ਮੁਗ਼ਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਮਰਹੱਟੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਉਣਾ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਭਾਵ ਜਾਗੇ। ਹਰ ਇਕ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀਆਂ

ਉਠੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਅਰੰਭੇ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤਾਂ ਨਿਯਤ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗੂ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੱਕੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਅਰੰਭੀਆਂ। ਮਿਸਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਜਾਂ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਥੇ ਪਿਆਰ ਸੀ ਉਥੇ ਈਰਖਾ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ 12 ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। 12 ਮਿਸਲਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। 'ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਘਟਨ ਲੱਗੀ। 'ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਘਟਨ ਲੱਗਾ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜੋ ਜਥੇਦਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਤਾਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜੋ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੁੱਜਦੇ, ਗੁਰਮਤਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। 'ਸਿਰ ਝੁਕਾਣ' ਦੀ ਥਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਲ ਲਈ। ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਇਕੱਠ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਅੰਤਮ ਇਕੱਠ 1805 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ।

ਕਨਿੰਘਮ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ Theocratic Confederate Feudalism (ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਿਲਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰ) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਧਰਮ ਉਤੇ ਖੜੀ ਸਾਂਝੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਇਕੋ ਹੀ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਜੁੜ ਵੀ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਾਂਗੂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਿਲਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਾਂਝਾ ਸੀ, ਜਜ਼ਬਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸੀ। 1767 ਬਾਅਦ ਜਦ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਸਾਂਝੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਡਾਕਟਰ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੀਖ ਉਤੇ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਾਰ ਲਪੇਟ ਦਿਤੀ ਜਾਏ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕਰੰਟ ਕੱਢੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੀਖ ਵਿਚ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌ ਹਟਾ ਲਈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੀਖ ਵਿਚੋਂ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਡ ਪੁਡ ਜਾਏਗੀ।" ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸਾਂਝੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੇ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠਿਆਂ ਰਖਿਆ ਪਰ ਜਦ ਬਾਹਰਲਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਾਂਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਉਡ ਗਏ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਂਝ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਸੋ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਤੇ ਖੜੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਿਰਫ

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ 'ਧਾਰਮਿਕ' ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਮਿਸਲਾਂ ਕੋਈ ਜਾਗੀਰ ਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸੰਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ (Feudalism) ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ (Monarchy) ਨਾਲ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਸੰਗ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਥਦਾ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ। ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਦਦਗਾਰ ਤੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਈਂ ਗਿਣਦੇ ਸਨ★ ਹਰ ਸਿੱਖ ਅਜ਼ਾਦ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਤੇ ਨਿਤ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। 'ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਦੀ ਕੋ ਭਾਖਤ', ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫਿਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਦ ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਨੇ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੰਘ ਹੋਇ ਰਾਖੇ ਕਿਮ ਕਾਨ। ਐਰੇ ਗ਼ੈਰੇ ਕਾ ਮੰਗੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ।' ਡਾਕਟਰ ਸਿਨਹਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਾ ਯੂਰਪ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਰਾਇ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਮਿਸਲ ਸਿਸਟਮ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਿਲਤ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਦਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮਿਸਲ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਲਾਭ—ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਨ ਤੇ ਐਸੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੰਥਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਬਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਮੀਰੀ ਤੋਂ ਪੰਥ ਬਚ ਗਿਆ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ 15 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਜਥਿਆਂ ਦੇ 63 ਜਥੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਜੱਥੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਸਗੋਂ ਧੁਰਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਸੋ ਆਪਾ ਧਾਪੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਫਿਰ 11 ਜਥੇ ਤੇ 11 ਮਿਸਲਾਂ ਥਾਪੀਆਂ। 11 ਮਿਸਲਾਂ ਬਣਨ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਹਉਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ।

★ "God was their helper and only judge."

ਦੂਸਰੇ, ਮਿਸਲ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਿਆ। ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਵੇਗੀ, ਜਦ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵੈਸਾਖੀ ਜਾਂ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ, ਹਰ ਮਿਸਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ।

ਤੀਜੇ, ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਮਿਸਲ ਸਿਸਟਮ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਭਾਂਜ ਮੁਕੰਮਲ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਹੋ ਡਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗਲ, ਫਿਰ ਮਰਹੱਟੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਕ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਾਰਾਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਲ ਸਿਸਟਮ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੱਟ ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧੁਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਧੁਰੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ 'ਫੂਲਕੀਆ ਮਿਸਲ' ਅਤੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੇਲੇ 'ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ' ਕੰਮ ਆਈ।

ਰਣ ਖੇਤਰ ਘਟ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾਆਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਕੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਤਨੇ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਹਰ ਨਦੀ ਤੇ ਨਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੋਥੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਦਾ ਅਹਿਤਰਾਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨਿਯਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਉਠਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਿਰਪੱਖ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਵੇਂ, ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਅਣਲਿਖਿਆ ਵਿਧਾਨ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਆਪ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਜਦ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਚਾਹੇ ਇਕ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਜਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ

ਖੁਲ੍ਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਫਗਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਮਾਧਾ ਜੀ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਛਡਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਮਿਸਲ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਹਾਣ—ਭਾਵੇਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਕਤੀ ਲਾਭ ਸਨ ਪਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ 1767 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। 1767 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਲਾ (Vaccum) ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਤਗੜੀ, ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੇ ਮੌਕਾ-ਸੰਭਾਲੂ ਕੌਮ ਉਸ ਖਲਾ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਫਾਰਸਟਰ' ਜੋ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1783 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।[1]

ਜਿਸ ਗਲ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੋਚਦਾ ਰਹਿਆ, ਉਹ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨਜਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੌਤ (1782) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਜ਼ੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਉਹ ਸਮਾਂ ਗਵਾ ਦਿਤਾ[2]। ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ[3] ਨੇ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਦਖ਼ਲ-

---

1. I have little hesitation in saying that the Sikhs would be soon advanced to the first rank amongst the native princes of Hindustan & would become a terror to the surrounding states.

FORSTER—Travels, Page 340.

2. ਦਸੰਬਰ, 1768 ਨੂੰ ਨਜੀਬ-ਉਦ-ਦਉਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਜਰ ਰਾਇਮਲ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਾਲਟਰ ਲੇਨ ਹਾਰਡ (ਸਮਰੂ) ਵੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜੇ ਨੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਿਣੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਗਈ।

3. ਪਹਿਲਾਂ 31 ਮਾਰਚ, 1785 ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਵੈਰੀ ਸਾਂਝੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਅੰਦਾਜੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਰੀ 'ਰਾਖੀ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੁੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੋ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਉਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ—ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਨ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਲ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਈਰਖਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਬਣ ਗਈ। ਬਾਹਰੋਂ ਖਤਰਾ ਹਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰ ਫੁਟ ਨੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ। ਧਰਤੀ ਲਈ ਖੋਹ (**Scramble for land**) ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਉਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨਾ ਅਰੰਭਿਆ। ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਦਾ ਡਰ ਤਾਂ ਰਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੱਕ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਕਾਰਨ ਘਰੇਲੂ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸਮਾਂ ਗਵਾ ਰਹੇ ਸਨ।

2. ਗੁਰਮਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣਾ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਖੇਰੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਣਾ—ਮਿਸਲ ਸਿਸਟਮ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਗੁਰਮਤਾ ਨੇ ਬਿਖੜੇ ਸਮੇਂ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਨਾਲ ਧੁਰਾ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਜੋ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਹਟ ਗਏ। ਇਕ ਆਗੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮਾਨ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਜੇ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਇਕ ਲੀਡਰ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਟੁੱਟੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀ।

3. ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ—ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਗੁਰਮਤੇ ਦਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਨ। ਠੀਕ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 11 ਜਥੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਮਿਸਲਦਾਰੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਦੇ ਬੀਜ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਮਰ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ

ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ।

4. **ਸਾਂਝਾਂ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਮਾਰਾਂ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ**—ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪੋ ਥਾਪੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਖਤਰੇ ਵੇਲੇ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ 15 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਵਧਿਆ ਕਿ ਸਾਂਝੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਿਸਲਾਂ ਇਕ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਅਬਦਾਲੀ ਜਿਹੇ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਤਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਸਨ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਅੰਬਾ ਜੀ ਪਿੰਗਲੇ, ਫਿਰ ਰਾਨੇ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਪੈਰਨ ਕੋਲੋਂ 1787, 1790 ਤੇ 1796 ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਖਿਰਾਜ ਤਕ ਦੇਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

5, **ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ**—1767 ਤੋਂ 1799 ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਥਲ ਪੱਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਪਕੜੀ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਦਿਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਨਾਮ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਨ। ਮਰਹੱਟੇ ਵੀ ਪਿਟੇ ਹੋਏ ਮੁਹਰੇ ਜਾ ਚੱਲੇ ਹੋਏ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ 1772 ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਜੇ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਨ। ਰੁਹੇਲੇ, ਜਾਟ, ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਐਸੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਕੜੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਸੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਰਦ ਨਾਲ ਚੀਖ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਹ ਗ਼ਨੀਮਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਟਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ 1772 ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਵਿਹਲ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਸਕੇ।" ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਨਾ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹੇ। ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸੋ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ, ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਐਸੇ ਝਗੜੇ ਵਧਾਏ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਲੋਕਲ ਤਾਕਤ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ—'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਗਿਆਰਾ ਜੱਥੇ ਬਣੇ ਤੇ ਉਹ ਜੱਥੇ ਹੀ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਮਿਸਲ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮਿਸਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਫ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਤੂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣੀ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਉਰਾਰ (Trans Sutlej) ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਇਕ ਬਣ ਗਈ।

1767 ਉਪਰੰਤ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਕਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। "ਦੇਗ ਤੇਗ਼, ਫਤਹ, ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ। ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ" ਦੀ ਅਵਾਜ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲਗੀ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਟਕ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਖ਼ਾਲਸਈ ਪਰਚਮ ਝੂਲਣ ਲੱਗੇ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁਧ ਹਮਲੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕੁਝ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਾਜ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਤਰ ਸੀ "ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਲੜ ਕੇ।" ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦਖ ਤੇ ਰੱਖ ਸੀ "ਯੋਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈ ਮਿਸਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਦੂਜੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਰੰਗ ਅਗੇ ਮਾਂਦ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ।" ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

1. **ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ** ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਬਾਨੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਤਾਂ 1749 ਨੂੰ ਛਡ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਪੈ ਗਿਆ। ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਦਾ ਨਾਮ ਜਦ

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਦਲਾ ਕੇ ਸਿੰਘਪੁਰਾ ਰਖਿਆ ਤਾਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ ਪੈ ਗਿਆ। 1753 ਤਕ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸੂਰਮੇ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਮਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1753 ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ★ ਕੋਲ ਆਈ। ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸਨ। ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਘੜਤਾ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿਤੇ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ, ਨੂਰਪੁਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪਟੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ। ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜੰਡਿਆਲਾ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਪੱਟੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਉਤੇ ਵੀ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਜੰਡਿਆਲਾ ਕੋਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮਿਸਲ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਗੁਸੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੱਟੀ ਦੇ ਚੌਧਰੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਨਰਿੰਜਨੀਏ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਲਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 2500 ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਲ ਧੁਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੌਮ ਦੇ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਦਦ ਉਤੇ ਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਿਤ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਸਹਿ ਸਹਿ ਕੇ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾ-ਕਿਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਮਿਸਲ, ਸਾਥੀ ਮਿਸਲਾ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਿਸਲ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਜਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਮਿਸਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟ

★ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ।

ਝਲਦੀ ਸੀ।

1783 ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਖਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ।

2. **ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ**—ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮਿਸਲ ਸੀ ਤਾਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਤੇ ਆਗੂ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਤਿ ਬਿਖੜੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਤੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ, ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਸਖਤੀ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹਠ-ਧਰਮੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਕੌਮ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਕੌਮ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ। ਫੇਰ ਜਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸਾਰੀ ਵੇਲੇ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲੀ ਤਾਂ ਪੰਥ ਨੇ ਸਮੁੱਚਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।★ ਇਹ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੁਚੱਜੇ ਆਗੂ ਨੇ ਜਦ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪੀ ਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸੁਚੱਜਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੀ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ। 1748 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1767 ਤਕ ਕਈ ਔਕੜਾਂ, ਕਈ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਕਈ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਬਣਾਇਆ।

★ ਇਹ ਘਟਨਾ 1775 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਚਾਦਰ ਫੈਲਾਈ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਹੈ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਚਾਦਰ ਉਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ 7 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰ-ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1778 ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਨੇ ਹੰਸਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਜਸਾ ਸਿੰਘ[1] ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ ਦੇ ਸਨ। ਆਹਲੂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਗੂ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਘਰ, ਬਾਹਰ, ਸਮਾਨ ਵੇਚ ਕੇ ਘੋੜਾ ਖਰੀਦਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਲਇਆ ਪਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਉਤੇ ਨਵਾਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੜੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਜਦ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਹੁਣੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਲਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੂਰਮਾ, ਯੋਧਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਆਣੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਦਿਤੀ। ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮਣਾ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਇਆ। ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਇਆ, ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰੀ ਉਸ ਤੇ ਆ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨਿਰ-ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਯਤ ਸੀ। ਮਿਸਲ ਦਾ ਹੈਡ ਕੁਆਰਟਰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਆਸ ਦੇ ਉਤਾਰ, ਆਹਲੂ, ਸਰਿਆਲਾ, ਸਿਲੇਵਾਰ, ਭੂਪਲ, ਗਗਰਵਾਲ ਤੇ ਪਾਰ ਤਲਵੰਡੀ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਨ! ਰਾਇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਖ਼ਿਰਾਜ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ[2]। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਵੀ ਈਸਾ ਖਾਨ ਤੇ ਜਗਰਾਓਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

---

1. ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 1718 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਂਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ।

2. 1781 ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਪੂਰਥਲਾ ਹੀ ਹੈਡਕਆਰਟਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ 1847 ਤੁਕ ਰਿਹਾ।

ਕਦੀ ਵੀ ਸੀਮਤ ਤੇ ਨਿਜੀ ਮਿਸਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਮੁਚੇ ਪੰਥਕ ਭਲੇ ਲਈ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਥਾਂ ਹੈ । ਜੇ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੁੱਖੜੇ ਝੱਲਣ ਵਿਚ ਅਗੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਵੀ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਤਰ ਨਵਾਬ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਅਜਾਰਾਦਾਰੀ ਨਾ ਛੱਡੀ, ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਪਾਈ ਰਖੀ । ਐਨ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਨੱਕ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਰਖਣਾ ਤੇ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਰਾਰਾ ਜੁਆਬ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹੀ । ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ । ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਮਿਸਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਮੇਂ ਵੀ 'ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । 1767 ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਿਰਧ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਸਥਾਨ ਕਰ ਕੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣਾ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸੰਨ 1783 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ । ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸੁਭਾ ਇਥੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਬਸਤਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਹਿਣ ਲੈਂਦੇ, ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਨਾ ਪਹਿਣਦੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ । ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਨੇਕੀ ਤੇ ਸਖਾਵਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ[1] । ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ । ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ । 1801 ਵਿਚ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ । ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਗ ਵਟਾਈ ਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਦਾ ਕਰ ਲਿਆ[2] ।

---

1. ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ।

2. ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਪ ਜੁਰਅਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਮੁਲ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿਸਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ→

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਉਹ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 3000 ਸੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ 7000 ਤਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।

3 **ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ**—ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਇਛੋਗਿਲ ਸੀ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ[1]। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅੱਲ ਹੀ 'ਠੋਕਾ' ਪੈ ਗਈ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਉਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਆਗੂ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸਨ। ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵੱਲ ਬਿਬੇਕਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਾਮਰੌਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਗੈਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਾਮਰੌਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂੱਝਵਾਨ ਜਾਣ ਕੇ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ[2]। ਇਸ ਰਾਮਰੌਣੀ ਨੂੰ ਜਦ 1748 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਕਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ[3] ਤਾਂ ਰਾਮਰੌਣੀ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹ' ਬਣੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀੜਾ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ ਤੇ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹ' ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਤਰਾਈ, ਸਿਆਣਪ, ਮਿੱਠੀ ਗਲ ਬਾਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੀ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ। 1750 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਮੀ ਕਰ ਕੇ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਮਰਿਆਦਾ ਉਲਟ ਜੰਮਦੀ ਲੜਕੀ ਮਾਰੀ ਹੈ। 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ

—ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। 1806 ਵਿਚ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। 1831 ਵਿਚ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ।

1. ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਸ: ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ।

2. ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਣੀ ਵੀ ਸਨ।

3. ਅਦੀਨ ਬੇਗ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਜ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉਡਾਈ ਵੀ ਸੀ।

ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਮਨਾਇਆ ਕਿ ਬਗੈਰ ਪੁੱਛ ਗਿਛ ਤੋਂ ਪੰਥ ਨੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਾਲ 1751 ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖ ਰਾਮਰੌਣੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਏ। ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਮਰੌਣੀ ਵਲੋਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈਆਂ।

ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਖ਼ਵਾਜਾ ਆਬਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਜਦ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਦਿਤੀ।

ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਉਪਰਾਲੇ ਅਰੰਭੇ। ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਦੀਨਾ ਨਗਰ, ਕਾਦੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਘੁਮਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਆਮਦਨ ਵੀ ਛੇ ਲੱਖ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਕਬਜੇ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਈ★। ਇਸ ਖ਼ਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਗੜੀ ਸੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਜਰਨੈਲ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ

★ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾਂ ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਰੋਕ ਕੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ। ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਰੋਸ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਸੁਕਰਚਕੀਆ, ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਅਜੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਚੋਖੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਲਈ! ਸਰਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਅਸਥਾਨ ਰੱਖਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਮਹੱਲਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹੀਆਂ। ਮੇਰਠ ਦੇ ਨਵਾਬ ਕੋਲੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ 'ਰਾਖੀ' ਲਈ। ਹਿਸਾਰ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਦੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਲੁਟੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਵੀ ਉਥੋਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਗੰਗ-ਜਮਨ-ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਜੇ ਆਪ ਉੱਧਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੋ ਨਿਕਲਦੇ। ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ 1783 ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਗਠ-ਜੋੜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਿਆ★ ਬਟਾਲਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਸ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਲਿਆਂ ਲੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਜਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹੀ ਤਾਂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 1796 ਵਿਚ ਮਿਆਨੀ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਨ, ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਬੇਦੀ) ਨੂੰ ਗੱਲ ਠੱਪਣ ਲਈ ਕਹਿਆ, ਪਰ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਬੇਦੀ) ਨੇ ਰੋਸ ਮਨਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਪਿਆਸ ਵਿਖੇ ਮਸਾਂ ਜਾਨ ਬਚੀ। ਆਪ ਜੀ ਕਾਫੀ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੰਨ 1803 ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ 1808 ਵਿਚ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 3000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 8000 ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੀ ਸੀ।

4. **ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ**—ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਇਕ ਰੁਹਬਦਾਰ (Formidable) ਮਿਸਲ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਅਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਸਨ ਪਰ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵੀ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਜੋਗ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ।

★ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ।

ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਵੀ ਤਗੜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਸਿਨਹਾ ਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਸਨ★। ਸ: ਛਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਹਮਲੇ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ। ਭਾਈ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਛਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਛਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਕਸੂਰ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਨਾਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਫੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਕੋਲ ਕਾਫੀ ਲੂਟ ਦਾ ਮਾਲ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਉਪ੍ਰੰਤ ਜਥੇ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ' ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਪਟੋਹ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ (ਵਦਨੀ ਦੇ ਲਾਗੇ) ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੁਘੜ ਨੇਤਾ, ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸਨ। ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਚਾਤੁਰ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਜੀਅ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਉਹ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੌ ਸੌ ਕੋਹ ਤਕ ਇਹ ਮਿਸਲ ਮਾਰਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਇਹ ਹੀ ਮਿਸਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਗਿਲਵਾਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ 20,000 ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਹਰ ਸਮੇਂ 12,000 ਫੌਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਫਖਰ ਦੀ ਗੱਲ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਅਣਖੀਲੇ ਤੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਨੌਜਵਾਨ

★ ਸਰਦਾਰ ਛਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਵੜ ਨੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ।

ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਦ ਲੜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ 'ਲੱਟਨ ਬਾਵਰੇ' ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੰਗ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਕਿਬ' ਭੰਗੀ ਲਗ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਸਲ ਵੀ ਭੰਗੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।* ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਵਧਾਇਆ। ਸੋ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗਿਰਦ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਵਧ ਕੇ ਚਿਨਉਟ ਤੇ ਝੰਗ ਤਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਨਾਰੋਵਾਲ ਤੇ ਕਰਿਆਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ੇ ਕੀਤੇ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ† ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖਿਰਾਜ ਲਿਆ। ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਤਕ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਈ ਝੰਡੇ ਗੱਡੇ। ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਰ ਸਰਦਾਰ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਬੁੜੀਆ ਨੇ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾਏ ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ 1765 ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਮੁਕਰਬ ਖ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਗਏ। ਚਨਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਆਪਣਾ ਰੁਹਬ ਜਮਾਇਆ। ਮੁਕਰਬ ਖ਼ਾਨ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਚਨਾਬ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਕਰਬ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਜਰਾਤ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਾਂਝਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਮੁਕਰਬ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਫ਼ਤਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਰੁਹਤਾਸ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝੀ ਕਿ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ।

---

* ਇਕ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਛਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅਵਾਰਾ, ਆਲਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ 'ਡੰਡਾ ਦੋਰੀ' ਲੈ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਭੰਗ ਹੀ ਘੋਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲ 'ਭੰਗੀ' ਪੈ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਭੰਗੀ ਹੋ ਗਿਆ।

† ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ 1764★ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ।

ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਜੰਮੂ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਲੱਗਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਅਸਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ । ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਉਤੇ ਭਾਵਲ ਪੁਰ ਦੇ 'ਦਾਊਦ ਪੋਤਰੇ' ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੜਾਈ ਫ਼ੈਸਲਾ-ਕੁਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਕਪਟਨ ਹੱਦ ਨਿਯਤ ਹੋ ਗਈ* । ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ । ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1771 ਵਿਚ ਤਗੜਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਜਿੱਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ । ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਸ਼ਰੀਫ ਬੇਗ ਤਕਲ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦ ਘਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੁਜਾਹ ਖ਼ਾਨ, ਭਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਦਾਊਦ ਪੋਤਰੇ, ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਸ਼ਰੀਫ਼ ਬੇਗ ਵੀ ਨਸ ਕੇ ਸਿੰਧ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਇਸੇ ਸਾਲ ਰਾਮਨਗਰ ਤੇ ਹਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਤੋਪ 'ਜ਼ਮਜ਼ਮ', ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਸੂਰ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੇ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਸਖਤੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਦਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਸੂਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਫੇਰ ਤਾਕਤ ਪਕੜ ਲਈ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਵਿਹਲਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੂਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ । ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਜਰਨੈਲ ਬਾਰਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ

★ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ 'ਪਟਿਆਲਾ' ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ।

* ਇਹ ਘਟਨਾ 1766 ਦੀ ਹੈ । 1767 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੰਗੀਆਂ ਬਣਾਇਆ ।

ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਥਾਹ ਹੈ। ਇਹ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਈ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ 1773 ਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਮਿਸਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ ਦਲ ਕੇ ਆਪ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤੀ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੀ ਮਦਦ ਉਤੇ ਪੁਜੇ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀ ਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬੀ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1774 ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਲਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ, ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜਦ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਕ ਰੁਕਨ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਾਜ ਵਿਚ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਂਦੇ ਹੋਏ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿਖੇ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਨਾਂ ਮੌਤਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿਤੇ ਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਸ੍ਰ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਗੂ ਮਿਥ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਝੰਗ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। 1777 ਵਿਚ ਮਜ਼ਫ਼ਰਖਾਨ ਭਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤੀ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਆਪ 18,000 ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਛੱਡ ਆਏ, 3,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ 1782 ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਗੂ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਐਸ਼ ਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਸੂਰ ਫੇਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਪਰ 1794 ਵਿਚ ਨਿਜ਼ਾਮਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਕੁਤਬਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਜਦ 1799 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਬਣਾਈ ਕਿ ਭਸੀਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਪਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਫੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅ ਨ ਚਲ ਸਕਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਮੰਗਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਈ ਸੁਖਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਭਜ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਹੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਫੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਰੁਕਨ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਹਤਰੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਵੰਡ ਲਿਆ। 1795 ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1797 ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। 1799 ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਧਕੇਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਮ ਹਾਕਮ ਰਾਏ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਇਸਹਾਕ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਸ: ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਉਤਰ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਇਆ। ਹੋਰ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜੰਮੂ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੰਛ, ਇਸਲਾਮ ਗੜ੍ਹ ਦੇਵਾ ਬੋਤਾਲਾ ਤੇ 1786 ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 1787 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸ: ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪਨਾਹ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਇਤਨੇ ਗੁਸੇ ਹੋਏ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ। ਉਸੇ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਹੀ 1788 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁਧ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। 1792 ਵਿਚ ਸਾਢੌਰਾ ਵਿਖੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਪਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਦਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਛੱਡ ਆਏ। ਫੇਰ ਭਸੀਨ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਬਣਾਈ, ਪਰ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋ ਬੈਠੇ। 1806 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਹੀ ਉਮਰ ਭਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। 1811 ਵਿਚ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ।

ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਪਤਣ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮਿਸਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਮਿਟਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕੇਂਦਰਤ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹਾਸਲ ਸੀ ਉਥੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਟਾਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਵਧਾਇਆ। ਪਰ ਜਦ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਧੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਛਾ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਅਣਡਿੱਠੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਬਦਲਾ ਲਏ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ, ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੂਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ, ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਆ ਜਾਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਗਿਣਦਾ ਸੀ। ਸੰ 1781 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਟ ਈਨ ਮਨ ਲਈ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਦਿਖਾਈ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਪਰ

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭਲ ਹੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਦੂਜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਅਗੇ ਹੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਤੀਜੇ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਵੀ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਆਪਣੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਚੇ ਮਰਤਬੇ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਿਛੋਂ ਆਗੂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਅਜੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਨ 1764 ਦਾ ਸਲ ਭਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1774 ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1775 ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਉਤਰਿਧਕਾਰੀ ਸਨ ਉਸ ਸਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਸੱਟ ਸਹਾਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਨਾਅਹਿਲ ਜਥੇਦਾਰ★ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਥੇਦਾਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਚੌਥੇ, ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਗਲਤ ਅਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਵੀ ਸਿਰਕੱਢ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਕਈ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕੇ ਪਰ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਢਹਿਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰੰਤ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੀ ਥੋੜੀ, ਕਸਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਉਹ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਹ ਮਿਸਲ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।

5 ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਮਿਸਲ—ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਵੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਭੰਗੀ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲਾਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਬਣਾਇਆ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਈ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਜੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਕਾਨ੍ਹਾ ਸੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 15 ਕੁ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਜਥੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ

★ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ।

ਕਨ੍ਹਈਆ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਜੱਟ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹਾਜਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਵੱਡੀਆ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਹੋਰ ਸਨ। ਇਕ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਸਿੰਘਾ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਿੰਘਾ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕਤ ਪਕੜ ਲਈ।

1763 ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਗੇ ਸਨ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਕਦਮ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਠਾਨੀ ਪਰ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਾਥ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਜੰਮੂ ਲਾਗੇ ਬਸੰਤਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਆਏ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਫਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਡਿੱਗੇ ਕਿ ਫਿਰ ਉਹ ਉਠ ਨਾ ਸਕੇ। ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਨ 1774 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਜੰਮੂ ਵੱਲੋਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਜਾਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।★ ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਿਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਲ

★ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੇਤਰ ਹੀ ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਸਰਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਗਰੋਟਾ, ਹਾਜੀਪੁਰ, ਨੂਰਪੁਰ, ਦਾਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ 'ਰਾਖੀ' ਲਈ। ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ 'ਰਾਖੀ' ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ 'ਕਾਂਗੜਾ'[1] ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਰਾਖੀ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਸੈਫ਼ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਵਿਰੁਧ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਆਪ ਕਾਂਗੜੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸੈਫ਼ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਸੈਫ਼ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੀਵਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਤੇ ਮੰਨਵਾ ਲਇਆ। ਆਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਤੜਪਿਆ ਪਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਗਇਆ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ 1775 ਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਈ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਕੋਲ 'ਰਾਖੀ' ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾਤਰ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤਾ।[2] ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਹਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਹਮਲਾ ਇਤਨਾ ਕਰੜਾ ਸੀ ਕਿ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ ਤਾਬ ਹੀ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੀ 1784 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਟ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਦੇ ਆਗੂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਕੇ ਸਿਧਾ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਇਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ। ਇਸ ਹਾਰ ਨੇ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿਧੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜਾ

---

1. ਕਾਂਗੜਾ ਸਾਰੀ ਵਾਦੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ।

2. ਇਕ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਮੂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੀ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣੀ ਵੀ ਚਾਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬਾਲਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ 1789 ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਬੀਬੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕੋ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਇਕ ਯੋਗ ਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਔਰਤ ਸੀ 1820 ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਿਆ। ਉਹ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ 5000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ, 10,000 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਜੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਨਾਲ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਿਸਲ ਜਲਦੀ ਨਾ ਮਿਟਦੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਟਾਕਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ, ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਟਾਕਰੇ ਅਗੇ ਭਾਜ ਖਾ ਗਈ। ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਤੇ ਫਿਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲਈ ਕਦੀ ਕਨਈਆ ਤੇ ਕਦੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ।

6. ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ--ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਮਿਸਲ ਸਫ਼ਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਾਰ (Trans Sutlej) ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਗੰਠਤ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਮਿਸਲ ਨੇ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਮਿਸਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਖੱਟਦੀਆ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਜਿਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿਆ ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਹੀ ਸੀ। 1780 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤਕ ਜਿਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਰਹਿਆ ਉਹ ਇਹ ਹੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਹ ਮਿਸਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਤਕ ਸੁਘੜ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਿਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ ਰਹੇ। ਇਜ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਪਿੰਡ 'ਸ਼ੁਕਰਚਕ'★ ਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਫਿਰ

★ ਇਹ ਪਿੰਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਲੇਰ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਲੜੀਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ 40 ਘਾਓ ਸਨ। 1712 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਰਖ ਕੇ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਜਥਾ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਾਖ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤਕ ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਮਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਮਜੀਠੇ ਕੋਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਪੈ ਗਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ

ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟੀ। ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਜੰਗ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਤੋਂ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਪੰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਅਗੇਰੇ ਰਹੇ।

ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਜੁਰਅਤ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਦਿਖਾਈ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ 23 ਫੱਟ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਅਣਖੀਲਾ ਜਰਨੈਲ ਜੂਝਦਾ ਹੀ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਕ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਵਾਇ ਸਿਖ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਹਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਜਾਵੇ; ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਧਰ ਵੀ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆਂਦੇ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜਾ ਕੀਤਾ। ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਕਦਮ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਕੇ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਈ। ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਵੀ ਗਲ ਬਾਤ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਣਖੀਲੇ ਜਰਨੈਲ ਸਨ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਠਰੰਮਾ ਸੀ। ਕਈ ਬਿਖੜੀਆਂ ਘਾਟੀਆ ਚੜ੍ਹਨ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਝਲਣ ਦੀ ਸਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੰਘੀ ਜਜਬਾਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸੀ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੱਖਿਆ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਨਮੁਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਕਗੀਰੀ ਦੀ ਦੌੜ ਟੁਰੀ ਤਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਲਾਭ ਪੁੱਜੇ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ

ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਰੁਹਤਾਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਸਾਂਝਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਰੁਹਤਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਰੁਹਤਾਸ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਰਹੁਤਾਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਜੇ ਕਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਭਾਂਜ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਿਸਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਹਰ ਮਿਸਲ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜੰਮੂ ਲਾਗੇ ਜਦ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੋ ਗਈ★ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਿਸ਼ਲ ਵੀ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਿਸਲ ਲਈ ਇਕ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਟ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਡੱਤਣ ਦਸਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਯੋਗ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਆਪਣਾ ਰੁਹਬ ਗਵਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਧਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਧਕੇਲਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਰਾਖੀ ਲੈਣੀ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸ੍ਰ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਸਮਝੀ ਤੇ ਗਵਾਚੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ ਦਿਲਵਾਏ। ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੂੰ ਇਕ ਤਗੜੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਪ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰ **(Trans-Ravi)** ਨਾ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਰਾਮਨਗਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਰੱਖਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਇਆ। ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਮਣਾ ਹੋਈ। ਜੰਮੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਸੀ। ਜਦ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਲਰਾਜ ਦੇਵ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਸ ਗਇਆ ਤਾਂ ਵਸਨੀਕ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਏ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਹਲਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁੱਟਣ ਨਹੀਂ

★ ਇਹ ਘਟਨਾ 1774 ਦੀ ਹੈ।

ਆਏ. ਤੁਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਰਹੋ, ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ।' ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਟਪਾਉਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੱਟ ਮਾਰਨੀ ਅਸਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। 1791 ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 1792 ਈ: ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਕਾਂਡ ਹੈ★। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ 40 ਸਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਦਖ ਦਿਖਾ ਸਕਿਆ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ 7000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਗਠਤ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਸਿਰ ਹੈ।

7 ਨਕਈ ਮਿਸਲ—ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਮੁਲਕ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਭਰਵਾਲ ਦੇ ਚੰਧਰੀ ਹੇਮਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਭਰਵਾਲ ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਨੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਲਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਲਕ ਨੱਕਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਬਣ ਗਇਆ। ਸਾਰੇ ਨਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿਸਲ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹੀ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਜ ਰਹਿਆ ਹੈ। 1767 ਵਿਚ ਜਦ ਜਥੇਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਪੁਜੀਆਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ੇਖ ਸੁਜਾਹ ਰਵਾਇਤੀ ਰਵਾਦਾਰੀ

★ ਇਹ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਕਾਲਜ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ "ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ" ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋ ਜੀ।

ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਥੇਦਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਫ਼ੋਜ ਬੁਹੜਵ ਲ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਈ। ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਡਲ ਸਿੰਘ ਨਾਬਾਲਗ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਥੇਦਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ। ਸਰਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਜੀਵਤ ਨਾ ਰਹੇ। ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ 1/68 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਜਥੇਦਾਰ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਥੇਦਾਰ ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਜਦ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣੇ ਅਰੰਭੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਸੂਰ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ੇਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੇ ਫਿਰ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਵਧਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਰਣ ਸਿੰਘ ਇਕ ਚੰਗੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣਾ ਤੋਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਚੂਨੀਆਂ, ਕਸੂਰ, ਸ਼ਰਕਪੁਰ, ਗੁਗਰ ਤੇ ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਤਕ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਜਥੇਦਾਰ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1790 ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਜਥੇਦਾਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਕਰੀਬਨ 3000 ਸੀ। ਨਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੜਨ ਭਿੜਨ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਸਨ।

ਜਥੇਦਾਰ ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਜੈਸਾ ਯੋਗ ਜਰਨੈਲ ਨਾ ਰਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ★ ਦੇ ਮੌਤ (1804) ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1807 ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਦੂਜ, ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚਕੀਆ ਮਿਸਲ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜਕ ਪਈ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਸਮਤੋਲ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਨਾ-ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਿਸਲ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਤੀਜੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਤਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਕੋਈ ਉੱਚੀ

★ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਏ ਸਨ।

ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ।

8. ਡਲੇਵਾਲੀਏ ਮਿਸਲ—1745 ਵਿਚ ਸਰਬੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਇਹ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਆ ਸਕੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਨਾਹ ਵੀ ਬਣ ਸਕੇ । ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪਿੰਡ ਡਲੇਵਾਲ★ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨ ਬਣਾ ਦਿਆ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਤਰੁਨਾ ਦਲ' ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਅੱਗੇ ਵਧਕੇ ਲੜੇ । ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ 'ਡਲੇਵਾਲੀਆ' ਪੈ ਗਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਕੌਮ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਸੀ । ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਵੀ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਯਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਈ ਕਿ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਏ । ਮਹੀਨਾ ਜੇਠ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਗੋਡ਼੍ਹ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੋੜਾ ਪਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤਨੀ ਛਲ ਤੇ ਪਾਣੀ ਕਿਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ । ਰਾਵੀ ਦੀ ਛਲ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਜੇ ਕਾਫ਼ਲਾ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਥੇਦਾਰ ਤਾਰਾ

★ਡਲੇਵਾਲੀ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੋਲ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਪਿੰਡ ਸੀ । ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਗੁਲਾਬਾ ਖਤਰੀ ਸਨ ਜੋ ਪਰਚੂਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਇਕ ਤਗੜਾ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਲਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪਾਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ । ਮਹੰਤ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ਘਟੋ ਘਟ ਤੂੰ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਨੂੰ ਨਾ ਲੁਟ । ਦੂਰ ਦੂਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਰਿਆ ਕਰ । ਇਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ 'ਘੇਬਾ' ਹੱਥ ਆਈ ।

ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ★ ਨੇ ਅਪਣਾਈ। ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਵੀ ਸਟਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਜਰਨੈਲ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚ ਕੀਆ ਵਾਂਗੂ ਇਹ ਚੰਗੇ ਜਰਨੈਲ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਉਹ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੂਝਦੇ ਸਨ। ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹਥ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵੇਲੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। 4 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਗੋਹਰ ਦਾਸ ਗੰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੇਠ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਜਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਵਜਾਉਣ ਵੇਲੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 9000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਬਿਰਧ ਸਨ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਦੌੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿਆ ਸੀ। (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਦੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ [ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਹੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਦਸਵੰਧਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ 'ਰਾਵੀ ਦਾ ਬੇਟ' ਹੀ ਰਹਿਆ।

★ 'ਘੇਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵਚਿਤਰ (Wonderful) ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਜੁਰਅਤ ਵਿਚ ਵਚਿਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ ਤੇ ਖੇਤ ਤੇ ਘਾਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਨਦੀ ਤੇ ਰਸਿਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਰਸਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਉਤੋਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਾਨ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਘੜਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਘੇਬਾ ਪਿਆ ਸੀ।

9. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ—ਇਕ ਕਰੌੜਮਲ* ਨਾਮ ਦਾ ਸੇਠ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਸਜਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ 'ਤਰੁਣਾ ਦਲ' ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ ਤੇ 1748 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਵਖਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਜਥੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਾਇਆ ਤੇ ਰਸਦ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਵੀ ਮਾਇਕ ਔਕੜ ਆਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਉਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ (Cis sutlej) ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੈਲਾ ਸਕਦਾ। ਸਰਹੰਦ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹੀ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਅਬਦਾਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਮਲਾ ਇਸੇ ਮਿਸਲ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੰਨ ਤੋਂ ਹੱਟ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਮਾਰੀਆਂ। ਜਥੇਦਾਰ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਰੁਕਨ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਜਥੇਦਾਰੀ 1761 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਗੰਗ ਜਮਨ ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ

---

* 1. ਕਰੋੜੀ ਮੱਲ 'ਪੰਜ ਗੜ੍ਹ' ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗੜ੍ਹੀਆ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਜਥੇਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਜਾਣ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ।

3. ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਭਰਤ ਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਾਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਹੱਥ ਸੀ, ਸ਼ਾਹਆਲਮ ਦੂਜਾ ਆਪ ਅਲਾਹਬਾਦ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨਜੀਬ-ਉਦ ਦਉਲਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਉਡ ਪੁਡ ਗਈ ਸੀ। ਭੁਖ ਹੀ ਨਾਚ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਾਦੂ ਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਇਤਨੀ ਬਦ ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ, ਮਰਹੱਟਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਜਾਟਾਂ, ਗੁਜਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਵੀ ਟੁਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਸਿੰਧੀਆਂ, ਬੜੋਦਾ ਦੇ ਗਾਇਕਵਾੜ, ਇੰਦੌਰ ਦੇ ਹੋਲਕਰ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਭੌਂਸਲੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।→

ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਨਾ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੀਲੀ ਭੀਤ ਤਕ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿਥਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਜੁਰਅਤ ਅਜੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਦਲ ਬਣਾ ਲਇਆ ਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਾ ਲਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਜਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਲੜਕੀ ਮੋੜ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਇਸ ਦਲ ਨੇ **ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਖੁਰਜਾ, ਚੰਦੋਸੀ, ਹਾਥਰਸ ਤੇ ਇਟਾਵਾ** ਨੂੰ ਵੀ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਈਸਾ ਖਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਉਧਰ **ਅਟਾਵਾ** ਤੱਕ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰ ਆਇਆ। ਇਧਰ ਦੁਆਬੇ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਨੂਰਮਹਲ ਤੱਕ ਖਾਲਸਈ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਘੁੜਾਮ ਦੇ ਮਕਾਮ ਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਹੋ ਗਇਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉਲਟ ਹੁਣ ਕੋਈ ਦਿਲੀਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਐਸੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

1780 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਬਦੁਲਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ

←ਪੇਸ਼ਵਾ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਹੱਥ ਪਸਾਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮਰਹੱਟੇ ਭਾਵੇਂ ਤਕੜੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਤਾਕਤ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਜਾਟਾਂ ਨੇ ਆਗਰੇ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਕੂਮਤ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਟ ਤਕੜੇ ਸਨ। ਜਾਟ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਕਰ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਮਾਧੋ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜੈਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੈਨ ਨਗਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਰੁਹੇਲੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਰੇਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਨਜੀਬ-ਉਦ ਦਉਲਾ, ਹਫ਼ੀਜ਼ ਰਹਿਮਤ ਖਾਨ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਬੰਗਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਸਨ। ਉਤਰ ਪੂਰਬ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਜਾਹ-ਉਦ-ਦਉਲਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸ਼ੁਜਾਹ-ਉਦ-ਦਉਲਾ ਇਕ ਸੁਲਝਿਆ ਤੇ ਸੁਘੜ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਲਾਈਵ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਦੀਵਾਨੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਉਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਨਵਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਸੀ।

ਫਰਜ਼ੰਦ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁਧ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਪੁੱਜੀਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਟੁਰ ਪਏ। ਸਹਿਜ਼ਾਦੇ ਕੋਲੋਂ ਈਨ ਮੰਨਵਾਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਮਨਾਰਾਉ ਮਰਹੱਟਾ ਨੇ 1787 ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅੱਖ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਕੋਲੋਂ ਈਨ ਮੰਨਵਾਈ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਲਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਹੈ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ 1789 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕੁਝ ਚੁਣਵੇਂ ਸਿੰਘ ਭੇਜਣ ਤਾਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਇਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 40 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਇਆ।

1790 ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਮਜਨੂੰ ਟਿਲਾ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਅਜਮੇਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਰਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਇਆ। ਉਥੋਂ ਕਟੜਾ ਨੀਲਾ ਤੇ ਮੁਗਲ ਮਹੱਲੇ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਗੀਂ ਨੱਸ ਉਠੇ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਗੋਹਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਹੋਇਆ ਕਿ :

1. ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

2. ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

3. ਜਦ ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰਨ ਨ ਹੋ ਜਾਏ, ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ 4000 ਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ।

ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੇ ਟਿਕਣ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਫਿਰ ਮਹੱਲਾ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੇ ਅੰਗੀਠੇ ਸਨ ਉਥੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸੀਸ ਰਹਿਤ ਪਾਵਨ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਘਰ ਸਮੇਤ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਲੱਭਣਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ। ਭਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਮਾਸ਼ਕੀ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਪਰੰਤ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਪਾਵਨ ਥਾਂ ਨੂੰ ਧੋਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੋਹੜ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਪਾਸ ਜਿਥੇ ਮਸੀਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ

ਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਥੜਾ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੜਪ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਆਇਆ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਵਰਤਦਿਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾ ਲਈ ਤੇ ਥੜਾ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ। ਉਸ ਬਦਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਕੋਤਵਾਲੀ* ਵੱਲ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਸ ਗੰਜ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ।

1857 ਦੇ ਗਦਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਹੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਪਰ ਰਾਜਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀਸ ਗੰਜ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਪਸ ਛਲੌਦੀ ਆਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਇਕ ਜੰਜੀਰ, ਪੰਜ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹੋਰ' ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੁਹਫੇ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਵੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਤਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਥੇ ਹਨ, ਝਗੜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅੱਡਰਾ-ਪਣ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਿਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੇ ਵੀ ਜਥੇ ਬਣਾ ਰਹਿਣ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਇਕ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਕੌਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਵੇ ਤਦ ਇਹ ਅੱਡਰਾਪਣ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਜਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ (1802 ਈ:) ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਪੁਜਦਾ ਰਹਿਆ।

ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰੁਹੇਲਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚੇਲਾ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਧਾ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਰੁਹੇਲਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰੁਹੇਲਾ ਦੇ ਬਾਪ ਜ਼ਾਬਤਾ ਖ਼ਾਨ† ਨੂੰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰੁਹੇਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ 11 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੂਰਨ ਸੁਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਜੇ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ। ਰੁਹੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ

---

* 1968 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੇ ਨਾਂ ਲਗਵਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

† ਜ਼ਾਬਤਾ ਖਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਮਰਹੱਟੇ ਉਠਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਤਕ ਤਾਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਝਗੜਾ ਪਿਆ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਟੁਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਰਹੱਟੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ 'ਕਲਸੀਆਂ' ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਆਈ। ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਨ ਟਿਕ ਸਕੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਇਲਾਕਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੂਲਕੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਪਰਸਤੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਕਦੇ ਵਧ ਕੇ 15000 ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 5000 ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

10 ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘੀ ਮਿਸਲ—ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ 'ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਘੱਟ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਬੋਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹੋਏ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਜਥਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਬਾਅਦ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਆਪ ਜੀ ਜਿਥੇ ਸੂਰਮੇ, ਆਗੂ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਉਥੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਈ ਉਤਾਰੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। 'ਦਮਦਮਾ' ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਨਵੇਕਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਆਪ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ

21 ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਾਨ ਵਾਰੀ ਸੀ*, ਇਸੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਹਾਕਮ ਸਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਦ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1761 ਵਿਚ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 'ਮਰਾਂ ਤਾਂ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਹਦ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਗਿਰਦ ਹੀ ਰਖਿਆ। 'ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ' ਹੁਣ ਤਕ 'ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਛਾਵਣੀ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਉਪਰੰਤ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2000 ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਜੁਰਅਤ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਬਣਾ ਲਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ।

11 ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ—ਹਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ 'ਨਿਸ਼ਾਨ' (Flag) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਡਿਗਣ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦੇ ਸਗੋਂ ਈਨ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਡਿੱਗਣ ਦੇਣਾ' ਹੀ ਜੰਗੀ ਨਾਹਰਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਦ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਪਕੜ ਲਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੰਡਾ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਝੰਡਾ ਸੁੱਟ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ।' ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ 'ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜ ਲਵਾਂਗਾ'। 'ਪੈਰ ਵੀ ਵੱਢ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ' ਤਾਂ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਕਿ 'ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਪਕੜ ਲਵਾਗਾ'। 'ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ' ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਜੈਕਾਰਾ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਸਦਾ ਝੰਡਾ ਹੈ।" ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ।

* ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਬਾਲਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਨਾਲ ਤੱਕ ਤੇ ਉਤਰ ਵੱਲ ਰੋਪੜ ਤੇ ਖਰੜ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ। ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਜਥੇਦਾਰ ਮੁਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ। ਜਥੇਦਾਰ ਮੁਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਮਲਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਿਸਲ ਆਗੂ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ* ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

12. ਫੂਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ—ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ (Cis-Sutlej) ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਮਿਸਲ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਰੜਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਸਿੱਧੀ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ, ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1690 ਨੂੰ ਹੋਇਆ।† ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1714 ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਬਾਪੂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ। ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਆਸਦ ਅਲੀ ਵਿਰੁਧ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵਧਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੱਥ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ ਅਤੇ 'ਰਾਜਾ' ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਲਵਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਹੀ ਪਾਈ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿੱਤੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਭਟੀਆਂ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਰੁਧ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਜਦ ਫੇਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਮਦਦ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। 1749 ਵਿਚ

---

* ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਫ਼ੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12000 ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਕਦੇ ਵੀ 2000 ਤੋਂ ਵਧ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ।

† ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ 'ਫੂਲ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਫੂਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਵਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ। ਫੂਲ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕੋਟ ਤੇ ਭਟੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਰਾਮ ਚੰਦ ਕਿਸੇ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਭਵਾਨੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ। 1752 ਤਕ ਇਕ ਵਡੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਸਦੇ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਮਦੱਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਰਨਾਲਾ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਪਰ ਮਾਈ ਫੱਤੋ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਖਿਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਰੋਸ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ ਕਰਾਰ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਸ ਮਨਾਇਆ। ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿਤਾ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਲਗਵਾ ਕੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗ ਲਈ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ 1765 ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। 1765 ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹੰਦ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਸਨਾਵਰ ਦੇ 84 ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। 1767 ਦੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਾ-ਏ-ਰਾਜਗਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ, ਨਿਗਾਰਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ 'ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ' ਵਿਚ ਜੋ ਪਾੜ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਸੈਦਾਬਾਦ ਸਰਸਾ, ਮਨੀਮਾਜਰਾ, ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ, ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ 1040 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਵਧਾਇਆ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲੜਾਕਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਮਾਰਚ 1782 ਵਿਚ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਹਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਮਰਹੱਟਿਆਂ, ਜਾਰਜ ਥਾਮਸ, ਨੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਕੈਥਲ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਮੰਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1809 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖ ਹੈਸੀਅਤ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੀਆਂ।

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

1072, ਕੂਚਾ 14, ਫੀਲਡ ਗੰਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ-8

ਸਬ ਆਫਿਸ : A-143 ਫਤਹਿ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-18

ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਸਿੱਖ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸਿਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਪਾਠ ਅਸੀਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਪੁਛ ਲਵੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸੋਝੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਲਾਸਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਘਰ ਵਿਚ ਪਾਠ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਐਸੇ ਅਸੂਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ?

ਅਜ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਨਜਾਣੇ ਵਿਚ ਦਾੜੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਸ਼ੇ ਵਰਤੋਂ ਰਹੇ ਹਨ, ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਡੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿਜਿਆ ਆਪਣਾ ਲਾਸਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਨੌਜੁਆਨ ਅਜ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ? ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਅਜ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ, ਘਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ (ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਦਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੇ ਪਏ ਹਨ) ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖੀ, 'ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ' ਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਸਕੂਲ/ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਜਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਖਾਲਸਾ